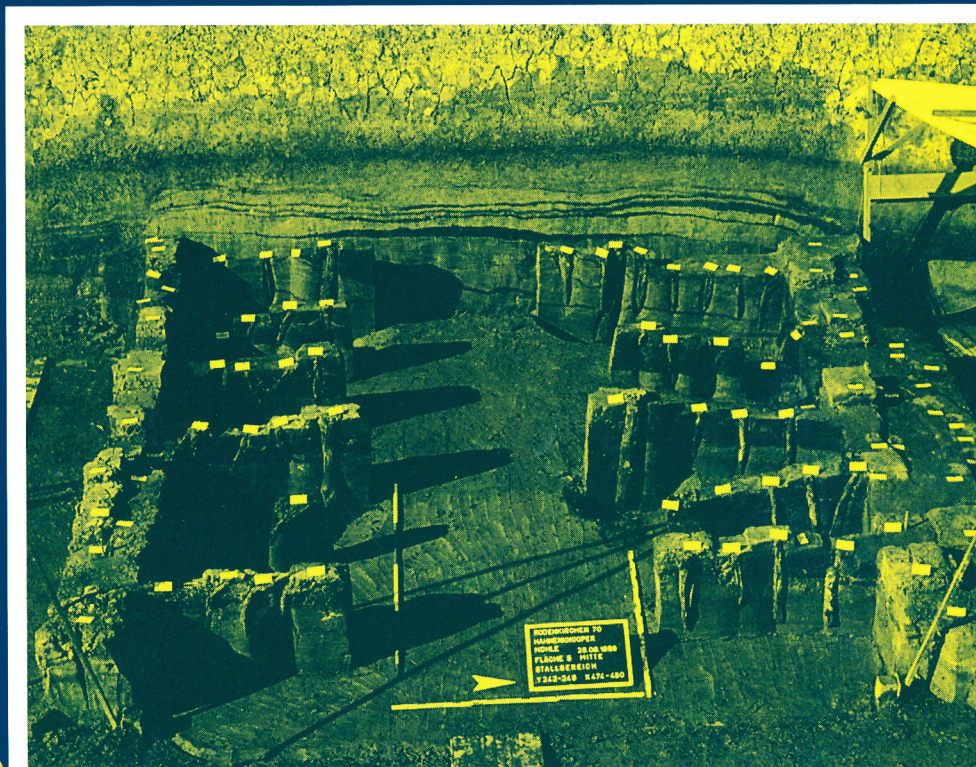

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

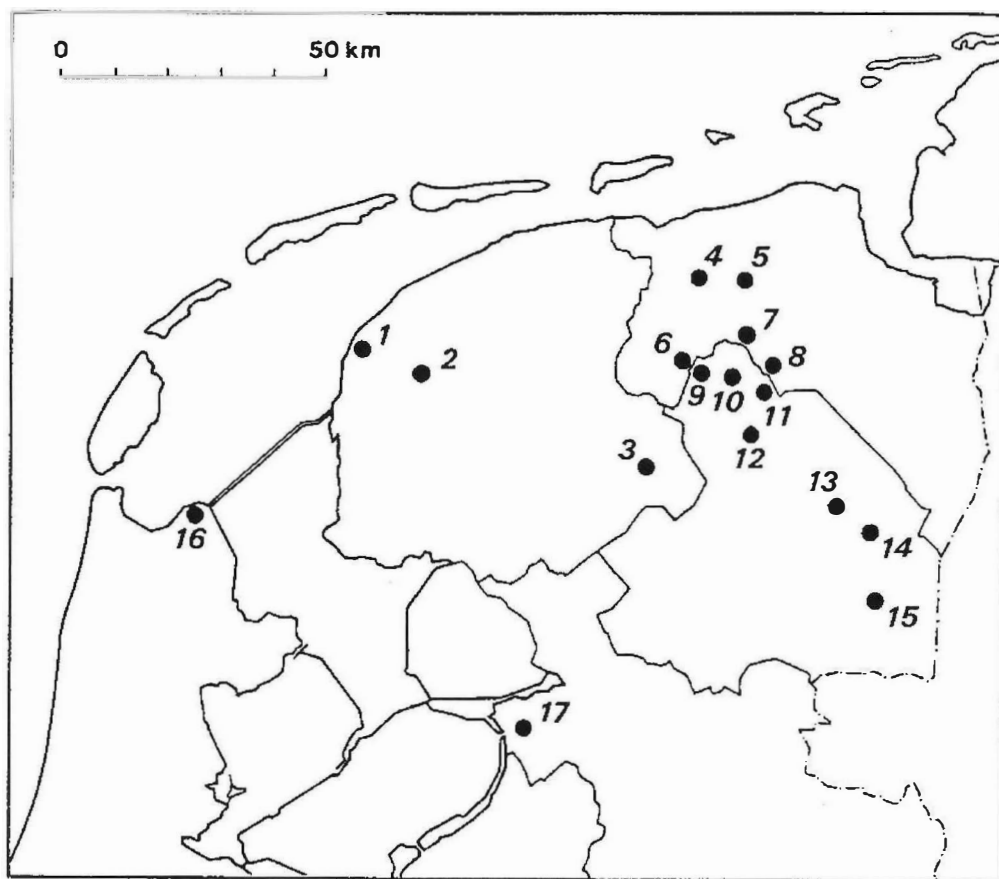
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT	
De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS	
Een mogelijke 'vuurmaker' uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een stenenkring en een zwarte plek: het 'Cheddarien' van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL	
Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAKUMAN-EISSENSTAT	
Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING	
Hydrologie van de pingo 'Vagevuur' (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE	
SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS	
'Wetsingermaar'. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN	
Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES	
Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES	
Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM	
Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS	
Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakte van Sóurpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de 'Westerhaven' te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoeksschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteurs van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

EEN BLIK OP MIDDELEEUWS KAMPEN (OV.)

A. Jager¹

De 'Smidse' is een begrip in Kampen. Iedere rechtgeaarde Kampenaar weet dat daarmee Voorstraat 16 wordt bedoeld. De begane grond van dit pand bezit nog twee forse smidsovens en het is de bedoeling dat het – thans in deplorabele staat verkerende – pand in zijn originele staat wordt teruggebracht, toen hier in de 20e eeuw een ambachtelijk werkende smid gevestigd was. Al sinds enkele jaren staat dit pand leeg, net als de panden Voorstraat 18, 20 en 22. Vanwege het aanzien in het stadsbeeld, want ook nummers 18, 20 en 22 verkeren in zeer slechte toestand, is vanaf oktober 2000 een renovering opgestart. Bij deze renoveringsbeurt is van overheidswege bedongen dat archeologische begeleiding dient plaats te vinden.

Sinds begin juli 2000 ben ik werkzaam als gemeentelijk archeoloog in Kampen en behoort de archeologische kant van het Voorstraat-project tot mijn taken. De archeologische werkzaamheden bestaan uit het documenteren van sporen binnen de huismuren van 16, 20 en 22 en het verrichten van opgravingen op de achterterreinen van deze panden en ter plaatse van nummer 18, dat gesloopt gaat worden. De opgraving op de achterterreinen van nummers 18 en 20 is inmiddels uitgevoerd.

Het tot dusver verrichte archeologisch onderzoek heeft sporen van de 13e eeuw tot nu opgeleverd. De resultaten van het onderzoek sluiten fraai aan bij het bouwhistorisch onderzoek dat in 1997 aan pand Voorstraat 20 is verricht, waarbij een laat-15e-eeuwse kern werd vastgesteld. Uit deze tijd zijn in het pand nog muurdelen, rookkanalen, balklagen en sleutelstukken aanwezig. Met het tot dusver verrichte en nog uit te voeren onderzoek wordt een bijdrage geleverd aan de vergroting van de inzichten in de topografische en materiële geschiedenis van de stad. Kampen neemt onder de Nederlandse steden met een middeleeuwse kern een bijzondere plaats in. Weliswaar is Kampen thans een tamelijk onopvallende stad, maar in de

14e eeuw moet Kampen een van de grootste steden in Nederland zijn geweest.

De oorsprong van Kampen ligt waarschijnlijk in de tweede helft van de 12e eeuw. Onduidelijk is of de nederzetting primair een agrarische functie had en werd losgeweekt uit een agrarische achtergrond of dat de nederzetting van meet af aan 'stedelijke functies' vervulde. Vrij vlot na het ontstaan, moet de nederzetting explosief gegroeid zijn. Schriftelijke bronnen, die over het ontstaan van de nederzetting berichten bestaan niet. Slechts raadpleging van het bodemarchief kan onze inzichten over deze materie vergroten.

Kampen is gelegen op de westoever van de IJssel, dicht bij de monding van de rivier. De factoren die de doorslag hebben gegeven voor vestiging op deze locatie zijn tot dusver nog niet opgehelderd. Het gekozen terrein was laaggelegen en dwong de bewoners al vroeg hun woonlocaties op te hogen. Dergelijke verhoogde woonplateau's zijn onder andere aan de Oudestraat aangetroffen. Oorspronkelijk was de Oudestraat het segment van de IJsseldijk waarachter Kampen gebouwd werd. De oudste woonsporen dateren uit de late 12e eeuw. Deze sporen sluiten min of meer aan bij de oudste bouwfase van de oudst bekende kerk in de stad: de St. Nicolaaskerk. Deze middeleeuwse stadskerk, nog steeds een markant bouwwerk, kende verschillende gedaanten, waarvan de oudste een Romaans bouwwerk was. Van deze bouwfase is alleen het triconchale, oftewel klaverblad-vormige koor teruggevonden, dat stellig naar voorbeelden in de Rijnstreek is aangelegd. Op stilistische overwegingen is de Romaanse kerk in de late 12e en vroege 13e eeuw gedateerd (Ter Kuile, 1971).

Oudere nederzettingssporen zijn tot dusver niet aangetroffen. Betekent dit dat we hiermee de ontstaansperiode van Kampen al getraceerd hebben? Eén van de factoren, die bijgedragen hebben

tot de snelle groei van de nederzetting, namelijk de ontwikkeling van de scheepvaart, lijkt hier op te wijzen. Voor scheepvaart naar steden in de Rijnstreek was Kampen in de late 12e eeuw bijzonder gunstig gelegen. Dankzij stormvloed en in de periode 1170-1180 werd de voordien moeilijk bevaarbare IJsselmonding goed bereikbaar voor zeeschepen. Voor riviervvaart waren de grote zeeschepen minder geschikt, zodat de vracht overgeladen diende te worden in rivierschepen. Op dit overslagpunt ontstond Kampen.

Door deze ontwikkelingen werd degene die het grondgebied, waar Kampen ontstond in de 12e eeuw, in handen had, de mogelijkheid geboden te profiteren van de ontluikende economische expansie. Het Kamper gebied maakte in de middel-euwen deel uit van gecompliceerde bezitstructuren. Het grondgebied van Kampen en omgeving was in de 12e eeuw waarschijnlijk eigendom van de Duitse Rooms-koning. Hij schonk deze grond

aan de Benedictijner abdij van Essen, in de buurt van Duisburg. Het beheer over een deel van deze gronden berustte bij de heer Van Bukhorst (Zeiler, 1997: p. 137). Deze lokale edelman had een kasteel te Zalk. Misschien heeft de heer Van Bukhorst de vestiging van de handelsnederzetting gestimuleerd (Zeiler, 1997: p. 137). Aan het begin van de 13e eeuw had de graaf van Gelre de goederen van de abdij van Essen gekocht. In 1226 droeg de graaf deze goederen over aan de bisschop van Utrecht (Van Mierlo, 1993: p. 15). De bisschop had zich tevens het visrecht van het Zutphense kapittel toegeëigend; een jaar later schenkt hij de kanniken van Zutphen het visrecht bij Kampen ('apud Campis') weer terug (Van Mierlo, 1993: pp. 13-15). In deze transactie duikt de naam Kampen voor het eerst in schriftelijke bronnen op. Na 1226 kwam Kampen in een nauwere relatie te staan tot de bisschop; een relatie die stand hield tot in de 16e eeuw.

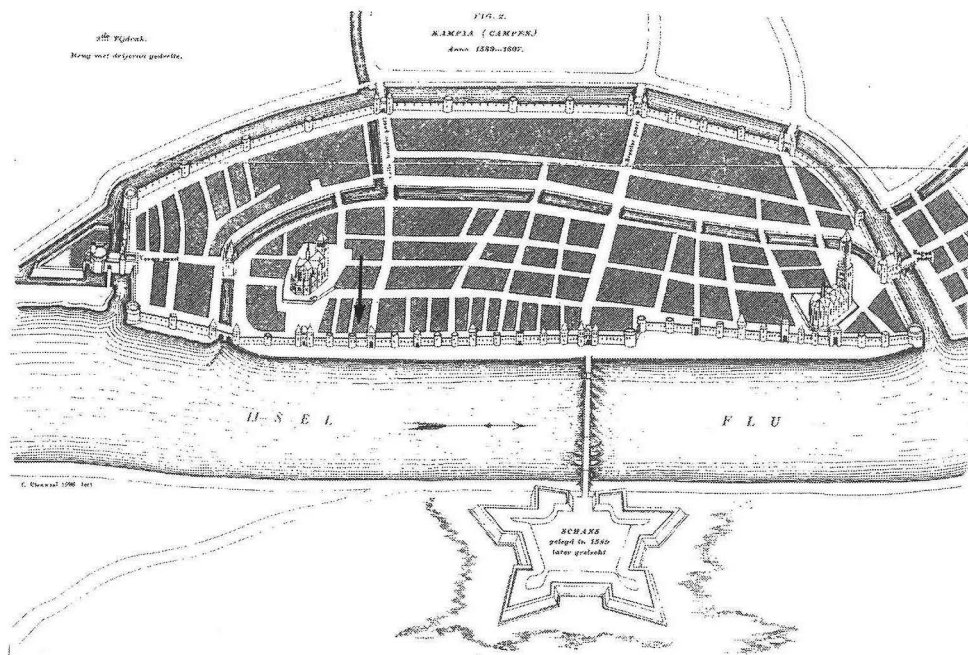

Fig. 1. Tekening van Kampen, gezien vanaf de IJssel (oostzijde) (uit Kummer & Strengers, 1983). De pijl geeft de opgravingslocatie aan.

Naar de opgraving aan de Voorstraat nu. Het aantreffen van de oude nederzettingssporen vormt geen verrassing. Weliswaar is niet op het oudste punt van Kampen gegraven, maar wel op één van de eerste uitbreidingslocaties. De opgravingslocatie bevindt zich ten oosten van de Oudestraat en ten westen van de Voorstraat. Ten opzichte van de oude IJsseldijk langs de Oudestraat, is dit dus een locatie die een stuk naar de rivier is verplaatst.

Er zijn geen sporen van de oudste nederzettingstingsfase aangetroffen, maar deze waren hier dan ook niet te verwachten. In verband met het opschuiven van de bebouwing richting de rivier moet hier aanplemping hebben plaatsgevonden. Duidelijk zijn een aantal metersdikke ophogingslagen vastgesteld, welke in secties zijn aangebracht. Er is geen duidelijke structuur in de ophogingspakketten. Men heeft dit terrein op hoogte willen brengen en dit in rap tempo uitgevoerd. Een globale datering van deze activiteit kan, met de nodige voorzichtigheid, worden gebaseerd op vondsten van aardewerk en ander materiaal. Ge-

vonden zijn scherven van Paffrath en Brunssums steengoed. Verder zijn smeedijzeren sintels aangetroffen. Dit zijn krammen die werden gebruikt om latten op naden in de scheepshuid te bevestigen. Het jongste vondstmateriaal is uit de eerste helft van de 13e eeuw, zodat de aanplemping toen moet zijn uitgevoerd. De sintels wijzen overigens niet op scheepsbouw. Waarschijnlijk zijn de voorwerpen losgeraakt van schepen en in de bodem weggezonden. Met grond en al zijn deze voorwerpen ten behoeve van de ophoging vervolgens opgegraven en gestort.

Het tijdstip van aanplemping komt overeen met de bekende historische ontwikkeling van deze locatie. In de tweede helft van de 13e eeuw werd een stadsmuur gebouwd langs de Voorstraat, iets achter de huidige rooilijn aan de westelijke zijde. Het terrein moet dus al vóór die tijd zijn opgehoogd. Overigens, doordat de stad in een later stadium nogmaals westwaarts werd uitgebreid, werd de stadsmuur in de 14e eeuw een stuk westwaarts verlegd.

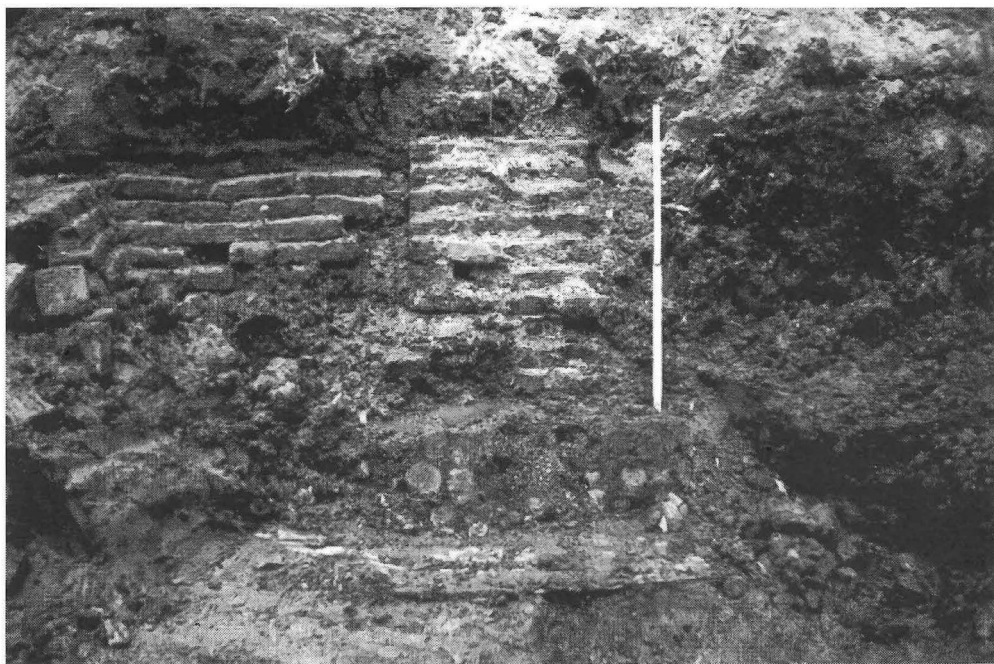

Fig. 2. Het fundament uit de late 13e of vroege 14e eeuw.

De eerste bestemming van het terrein, toen dit voldoende was opgehoogd en ingeklonken, is onduidelijk. De erfscheidingen tussen Voorstraat 18-20 en Voorstraat 20-22, zoals we die nu kennen, gaan zeker terug tot de 14e eeuw. Uit de 13e eeuw zijn er enkele palenrijen die hier voorlopers van lijken te zijn. De gegevens zijn helaas te mager voor al te stellige uitspraken.

Aan het begin van de 14e eeuw, of misschien zelfs nog in de late 13e eeuw, werd een zwaar gefundeerd stenen gebouw op het achterterrein van Voorstraat 20 opgericht. Het fundament bestond uit zware, op slieten gelegde, bakstenen. De slieten waren in lagen om en om aangebrachte houten palen. Deze funderingswijze is toegepast bij zowel de stadsmuur als verschillende stenen gebouwen. Na de 14e eeuw verschenen op de achterterreinen van Voorstraat 18 en 20 nog tal van grotere en kleinere bouwsels.

Op verschillende plekken op de onderzochte achterterreinen zijn waterputten aanwezig. Inspan- dig had Voorstraat 22 ook een waterput. Voorstraat 20 had uit de 18e eeuw een kolenkelder. In de voor- gevel had de kelder een kleine helling met schep- gleuf. Hierdoor konden vanaf de straat de kolen naar binnen worden geschept. De kelder had een tongewelf maar dat is in recente tijden ingedrukt.

Op de achterterreinen hadden Voorstraat 18 en 20 ieder een beerput. Leverden de ophogingslagen en de aanvulgrond van de funderingen slechts weinig vondsten op, de twee beerkelders bleken daarentegen rijke vondstconcentraties te bevatten. De inhoud ervan verschaft een indruk van de materiële cultuur uit de gebruiksperiode. Tot de vondsten behoren scherven van kook- en drink- gerei, bestek, schoeisel, rookgerei, slachtafval, etensresten en gereedschap. De vondsten dateren, voor zover het zich nu laat aanzien terwijl we het materiaal nog aan het verwerken zijn, uit de late 16e en 17e eeuw.

Het onderzoek aan de Voorstraat heeft nu al veel gegevens opgeleverd. Het onderzoek zal echter zeker een vervolg krijgen. Om verschillende redenen moest er met een kleine kraan gewerkt worden. Een grote kraan kon niet op het terrein komen en bovendien was al te veel mechanisch geweld onge- wenst in verband met de kwetsbaarheid van de mu- ren van Voorstraat 16, 20 en 22. Eerst dient dit gam-

mele muurwerk dusdanig te zijn verstevigd dat er verantwoord intensiever gegraven kan worden. Anders is de lange tijd van wachten voor niets ge- weest en storten de huizen alsnog in.

Middeleeuwse stadskernen bezitten – hoewel vaak ernstig aangetast – een rijk bodemarchief. Om zoveel mogelijk gegevens over de ontstaansge- schiedenis en de topografische ontwikkeling van een stad veilig te stellen, is het van belang dit bo- demarchief zoveel mogelijk te behouden. Wanneer behoud van een deel van dit bodemarchief niet mo- gelijk is, dan kan documentatie een bijdrage leve- ren aan geschiedenis van de stad. Onze voorkeur gaat uit naar behoud. In heden en verleden is vol- doende bewezen dat Kampen één van die steden is die een rijke middeleeuwse stadskern bezitten.

Summary

Recently in the town of Kampen an excavation was carried out on a street called the Voorstraat. This location made it possible to carry out an in- vestigation beyond the old riverdyke along the river IJssel. This area was reclaimed from the IJssel by means of depositing large amounts of soil. This activity must have been taken place in the first half of the 13th century. On the excavation site also traces of an early stone-built house were found. Other important features were two cess-pits, which contained a great amount of objects. They provide us with information about the material cul- ture in late 16th and 17th centuries.

Noot

1. Oudestraat 133, 8260 GA Kampen.

Literatuur

- Kuile, E.H. ter, 1972. De bouwgeschiedenis van de Sint- Nicolaas of Bovenkerk te Kampen naar de gegevens van de restauratie. *Bulletin K.N.O.B.* 71, pp. 72-86.
- Kummer, J. & H. Strengers, 1983. *De Kampenaren en hun brug. Vijf eeuwen een vaste verbintenis.* Zwolle.
- Mierlo, Th.M. van, 1993. Ontwikkeling van het stads- beeld tot circa 1800. 'Een cyraet van olde antiq- uiteit'. In: H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen*, deel 1. Kampen.
- Zeiler, F.D., 1997. *Sporen van de Hanze. Glorie van een gouden eeuw.* Zwolle.